

Pernille Harsting:

# Melanchthon, epideiktisk retorik og lejlighedsdigtning

i 1500-tallets Danmark

Lejlighedsdigtningens popularitet i Danmark i anden halvdel af 1500-tallet skal ses som et direkte resultat af Philip Melanchthons store indflydelse på skole- og universitetsuddannelsen efter den lutherske reformation. Takket være de italienske renæssancehumanisters genopdagelse af senantikens håndbøger i epideiktisk retorik vandt lejlighedsgenren hurtigt udbredelse til de nationale litteraturer. Melanchthon var en central formidler af sydeuropæisk renæssancehumanisme til det lutherske Nordeuropa. Med sit indblik i vidensstrømningerne sydfra, med sine lærebøger og med sin praktiske pædagogik instruerede han sine danske studerende i at skrive digte, der på klassisk latin og i et klassisk retorisk formsprog udbredte den lutherske lære.

EN STOR DEL AF DEN DANSKE efterreformatoriske litteratur består af latinske lejlighedsdigte, dvs. verskompositioner, der er affattet i anledning af bestemte 'ydre', samfundsrelaterede begivenheder.<sup>1</sup> En række af de tidligste lejlighedsdigte fra midten det 16. århundrede er forsynet med græske titelbetegnelser, der har deres oprindelse i senantik retorisk teori, og skrevet i genreformer, der er grundigt behandlet i senantikke retoriske lærebøger. Både de første efterreformatoriske danske bryllupsdigte med den græsk-latinske titel "Epithalámion [carmen]" og de tidligste overleverede afskædsdigte med den anførte titelbetegnelse "Propempti-

<sup>1</sup> Denne artikel er en viderebearbejdet version af min (upublicerede) forelæsning for ph.d.-graden ved Københavns Universitets Humanistiske Fakultet, den 28. maj 1993. Hvor intet andet er anført, er oversættelserne fra engelsk og latin mine egne. Artiklen er dediceret til Russ og Stefan med tak for genvunden arbejdsglæde og i fælles dyrebar erindring om Dr. Wesley L. Millmoss.

kón [carmen]<sup>2</sup> er skrevet og trykt i den tyske universitetsby Wittenberg. Her var Luthers om ikke med-reformator, så medhjælper, skole- og universitetsmanden Philip Melanchthon, den indiskutabelt største autoritet for foreningen af lutheranisme med renaissancehumanisme. I denne artikel argumenterer jeg for, at opblomstringen af en omfattende nylatinsk lejlighedsdigtning i dansk litteratur i det 16. århundrede skal sættes i forbindelse med Philip Melanchthons retoriske teori og praksis og med hans indflydelse på de danske studerendes universitetsuddannelse i og uden for Danmark efter reformationen.

### Lejlighedsdigtene: materiale og "funktion"

Den tyske barokforskning lagde i 1970'erne et litteratursociologisk fundament for udforskningen og beskrivelsen af lejlighedsdigtningen.<sup>3</sup> Fra en litteratursociologisk synsvinkel kan man give følgende signalement af lejlighedsdigtningen i den danske renaissance: de fleste af de bevarede latinske lejlighedsdigte fra 1500-tallets Danmark er skrevet til bryllupper og begravelser. Størsteparten af forfatterne er studerende eller lige udklækkede kandidater. Modtagergruppen består dels af studiekammerater og familie, dels af skole- og universitetslærere og af adelige og kongelige. Digtene blev trykt som flyveblade eller i mindre samlinger og dermed gjort offentlige – i hvor store oplag og til hvilke læsere, bortset fra adressaten, kan vi stadig kun gisne om: dels er næsten alle trykkene kun kendt i et enkelt eksemplar; dels er der kun lavet spredte undersøgelser af de dedikationer og ejersignaturer, som ses i nogle af de bevarede tryk. Genrens store omfang i dansk 1500-talslitteratur kan – stadig i litteratursociologisk perspektiv – ses i sammenhæng med lejlighedsdigtningens sociale funktion, nemlig dens synliggørelse af forfatter og adressat i enten mæcenatsforhold eller i ligebyrdige venskabsforhold, til fremme af begge parter interesser både i understregningen af deres position i renessancesamfundet og i deres eftermæle. Dette er en generel funktion af periodens danske latindigtning; men man kan hævde, at den sociale funktion er iboende og særligt fremtrædende i lejlighedsdigtningen med dens betoning af relationen mellem forfatter og adressat.

Det var en af den tyske barokforskning mærkesager at fastslå den førromantiske lejlighedsdigtningens egenart og berettigelse i en sammenhæng, der adskiller den fra romantikkens subjektive, ikke socialt betingede lejlighedsdigtning og dermed frigør den fra en romantisk litteraturopfattelse.<sup>4</sup> Men erkendelsen af den førromantiske lejlighedsdigtningens særlige og tidsbestemte kommunikationsforhold kommer først rigtigt til gavn, når man bruger den som udgangspunkt for en undersøgelse af det langt større rum, hvoraf lejlighedsdigtningen er opstået og hvori den fungerer. Lejlighedsdigtningen har en lang historie, og dens forekomst og store udbredelse i dansk litteratur i det 16. århundrede er resultatet af et samspil af både litterære og samfundsmæssige forhold, af både tradition og innovation.

### Den epideiktiske genre: antikken

Lejlighedskompositioner i poesi og prosa kender vi fra antikken: Pindars *epinikia*, hans digte til sejherrerne ved idrætslege, er et eksempel fra poesien; et berømt prosaeksempel er Perikles'

2 "Et bryllups-digt" hhv. "et propemptisk digt". Ofte er det latinske ord "carmen" (dvs. "digt") udeladt og underforstået i digttitlerne.

3 Segebrecht (1977) er et af hovedværkerne i denne tyske forskningsbølge.

4 Eksempler herpå er Barner (1970) og Segebrecht (1977).

gråvtale, sådan som den er formulæret hos Thukydid.<sup>5</sup> Lejlighedskompositionerne beskæftiger sig med ros og dadel, som de fordeler ved at påvise hhv. det acceptable og det forkastelige. De er med andre ord karakteriseret ved den topik og den funktion, som Aristoteles i sine retoriske optegnelser fremstiller som grundlaget for den ene af de tre grundlæggende retoriske genrer, nemlig den epideiktiske, direkte oversat: "den fremvisende genre".<sup>6</sup> Jeg tøver med at oversætte termen til dem, vi sædvanligvis bruger på dansk, "lejlighedsretorikken", eller "fest- og lejlighedstalen".<sup>7</sup> De moderne termer betegner nemlig kun en del af den klassiske epideiktiske genre, der på sin side omfatter såvel taler med udgangspunkt i særlige lejligheder som opvisningstaler uden anknæytning til bestemte lejligheder. Den latinske term, *genus demonstrativum*, som vi fx finder hos Cicero og hos Quintilian i deres retoriske værker fra hhv. 1. årh. f.Kr. og 1. årh. e.Kr., er en direkte oversættelse af det græske *gēnos epideiktikón* og giver heller ikke anledning til den sædvanlige danske oversættelse, så jeg foreslår, at vi indtil videre bruger den græske term og kalder den klassiske retoriske genre, der omfatter ros og dadel, for "den epideiktiske".

Det er den epideiktiske tales anknæytning til en forhåndenværende situation, der ligger til grund for den danske oversættelse, "lejlighedstalen". Til forskel fra de to andre klassiske retoriske genrer, den juridiske genre, retstalen, der omfatter den forgangne tid, det, der er sket, og den rådgivende talegenre, den politiske tale, der henviser til fremtiden, definerer Aristoteles den epideiktiske genres funktionsområde som den nærværende tid. I tredelingen af retorikkens virkefelt lagde Aristoteles størst vægt på den politiske og den juridiske talegenre, hvori mod epideiktikken forekommer at være en slags opsamlingskasse for den del af talekunsten, der ikke lod sig indpasse i den primære politiske eller juridiske retorik; men havde et fælles træk i formuleringen af ros eller dadel.

## Den epideiktiske genre: senantikken

I senantikken er billedet vendt: af de tre klassiske retoriske genrer har den politiske og den juridiske retorik tabt terræn til epideiktikken, 'fremvisningstalen'. Epideiktikkens dominans over de to øvrige klassiske talegenrer skal ses i forbindelse med en proces, som den amerikanske retorikhistoriker George A. Kennedy har beskrevet med termen *litteraturizzazione*, litteraturisering, en svær, men svært nyttig term for retorikkens omformning fra en primært mundtlig, ikke-tekstlig, overtalelseskunst til en litterær teknik og en forløber for litteraturvidenskab. Med Kennedys ord er litteraturisering "retorikkens tendens til at skifte fokus fra overtalelse (*persuasion*) til beretning (*narration*), fra samfundsmæssige til personlige sammenhænge, og fra tale til litteratur, poesi indbefattet".<sup>8</sup> En sådan 'litteraturiserende' proces pågik igennem hele antikken; men med den romerske kejsertids afpolitisering af borgernes liv

5 Thukydid 2.35-46. Dansk oversættelse i Gertz (1897-98), s. 249-269. - Burgess (1902) og Pernot (1993) giver omfattende, værkbaserede gennemgange af den epideiktiske genre i antikken og senantikken.

6 Aristoteles (1983), I.3.1-6.

7 Dette er fx Hastrups oversættelse i Aristoteles (1983), "Introduktion", s. 15-16. Heller ikke oversættelsen "opvisningstale" (Hastrup, s. 42) er dækkende, for den antikke term betegner både talerens fremvisning af sit emne og af sin egen kunnen.

8 "Letteraturizzazione is the tendency of rhetoric to shift its focus from persuasion to narration, from civic to personal contexts, and from discourse to literature, including poetry. Such slippage can be observed in the Hellenistic period, in the Roman Empire, in medieval France, and in the sixteenth and eighteenth centuries throughout Europe", Kennedy (1980), s. 5.

havde den de rette betingelser for fuld udfoldelse. De kommende talere forberedtes ikke længere til retssalen eller til folkeforsamlingen, men til at besynges kejserdømmet, til at holde diplomatiske taler for de kejserlige statholdere, til at optræde med deklamationer og til at fremføre begravelsestaler og andre taler ved offentlige og private lejligheder.

Den kulturtilstand, George Kennedy ser som kulminationen af en 'litteraturiserende' proces, omtales hyppigt som "den anden sofistisk", en betegnelse vi møder første gang i Flavius Philostrats græske biografier over retoriklærere, *Bioi sofistôn*, fra 2. årh. e.Kr. Hvad Philostrat her beskriver som forandringen af retorikken fra mundtlig overtalelseskraft til, hvad man kunne kalde en litterær teknik og et litteraturkritisk instrument, og ser som sofisternes forandrede mål med deres undervisning, er netop et af de aspekter, George Kennedy har omfattet med begrebet 'litteraturisering'. I kejsertiden, før opblomstringen af nyplatonismen, havde retorikken foreløbigt vundet det stadig stående faglige slag mellem retorikken og filosofien og indtaget store dele af filosofiens domæne, frem for alt etikken (moralfilosofien). Retorikken beherskede dermed i stort omfang den højere undervisning. Det havde naturligvis konsekvenser. Rhetorskolens dominans og 'litteraturiseringsprocessen' medførte en generel interesse i sprogets og tekstens funktioner og er baggrunden for en mærkbar nedbrydning af genreskellene mellem retorikken og poesien netop i kejsertiden, i den anden sofistisk. Digterne var uddannet i retorskolen. Retorikken fremstillede store dele af sin lære ud fra poetiske eksempler og inddrog flere af de tidligere poetiske former i det retoriske curriculum.

Samtidig lagde man i det sproglige udtryk afstand til den svulstige stil, asianismen, og tilstræbte at efterligne de attiske forfattere og talere fra det klassiske 4. årh. f.Kr. I den bestandige pendulfart mellem de to yderpunkter i litteratur og kultur, som Ernst Robert Curtius har beskrevet som klassicisme og manierisme,<sup>9</sup> repræsenterer senantikken en klassicisme, en renaissance for både det attiske sprog og den attiske litteratur. Perioden og aktiviteten er af nogle blevet anset for kulminationen af antikken, af andre blevet kaldt museal. Marc Fumaroli (f. 1932) har noteret sig for det førstnævnte synspunkt,<sup>10</sup> betoningen af den senantikke retoriks museale karakter finder man derimod hos Albin Lesky (1896-1981),<sup>11</sup> og det er en opfattelse, han delte med en kritisk rapport på stedet, nemlig den græske forfatter Lukian fra 2. årh. e.Kr., der i dialogen *Lexiphánes* (Frasemageren) satiriserede over sin samtids trang til at efterligne en velbegravet fortid. Men senantikken søgte ikke kun passivt at bevare, den tilpassede aktivt, hvad den fandt, til forståelsesstrukturer, der var periodens egen. Senantikken er en af de første renæssancer og fremviser enhver rekonstruktions tendens til formalisering og risiko for banalisering af den klassik, der i bund og grund er genoplivningsperioden fremmed. Senantikken var den første store håndbogsperiode. Den eklektisk indsamlede viden blev omorganiseret og tilpasset en ny tid og en ny kontekst og blev præsenteret i overskuelige

9 Curtius (1948).

10 Fumaroli (1980).

11 Lesky (1957-58), s. 751-765. Om progymnasmata-traditionens popularitet i senantikken og det deraf følgende intellektuelle og digteriske dødvande skriver Lesky blandt andet, s. 751: "Wer [in den Zweiten Sophistik] höhere Bildung anstrebte, dem war der Weg über die Rhetorik vorgezeichnet. Hatte er die elementare Ausbildung hinter sich, dann führte ihn der grammatische Unterricht an Hand ausgebreiteter Lektüre in die Theorie der Redekunst ein und schulte ihn durch Vorübungen (Progymnasmata) verschiedener Art: die Nacherzählung, die Chrie, die sich mit peinlicher Disposition über irgendeine Moralität verbreitet, die Beschreibung (Ekphrasis), die Beweisführung oder Widerlegung für einen angenommenen Sachverhalt, um nur dies zu nennen. Wie weit das noch in die Schule unserer Zeit wirkte, ehe man es für besser hielt, die Kinder mit Schreibfeder und Zeichenstift drauf losphantasieren zu lassen, sieht jeder".

håndbøger som en genvej over den store afstand til de færdigheder, man ønskede at tilegne sig.

## Menander Rhetor

Det er på denne baggrund, vi skal se de to græske lærebøger om epideiktisk retorik fra det 3. eller begyndelsen af det 4. årh. e.Kr., der er tilskrevet sofistene Menander fra Laodikea i Lilleasien, også kaldet Menander Rhetor.<sup>12</sup> Lærebøgerne er det eneste omfattende værk af sin art, vi har overleveret fra antikken. Men vi kender til andet tilsvarende materiale, heriblandt de syv bevarede kapitler af en samtidig epideiktisk afhandling, der (fejlagtigt) er tilskrevet Dionysios fra Halikarnassos, og sofistene Himerios' eksempeltaler i den epideiktiske genre, begge fra det 3.-4. årh. e.Kr. Menander Rhetor behandler kun den del af epideiktikken, der omfatter ros og lovprisning, og giver i den første lærebog forskrifter for hymner til guderne og for lovtaler over lande og byer. Den anden lærebog indeholder forskrifter for lovtaler til enkeltpersoner, taler, der alle er bestemt ud fra deres funktion ved begivenheder eller 'lejligheder', der var væsentlige i senantikkenes samfund. Talen ved den kejserlige statholders ankomst, *ho logos epibatérios*, er et eksempel på en tale, der var beregnet til offentlig fremførelse i de romerske provinser; til markering af private begivenheder giver Menander Rhetor forskrifter for bl.a. *logoi genehliakoi*, *epithalmioi* og *epitáfioi*, dvs. fødselsdags-, bryllups- og begravelsestaler. Til hver taletype anviser Menander Rhetor en fuldt udfoldet topik, en anbefalesværdig form og enkelte gode råd om den sproglige udformning; altså regler for såvel *inventio* som *dispositio* og *elocutio*, de tre af talerens fem traditionelle opgaver eller *officia*, for at blive i den latinske terminologi. *Memoria*, indlæringen af talen, og *actio*, talens fremførelse, optager, netop som følge af retorikkens litteraturisering, generelt ikke forfatterne til de senantikke græske lærebøger.

Menanders eksempelmateriale er hyppigt hentet fra den klassiske græske litteratur;<sup>13</sup> men citaterne fra både den klassiske poesi og prosa er læst ind i en ny kontekst og appliceret på et genresystem, der – ligesom de tilhørende genretermer – er en senantik opfindelse. Med de retoriske lærebøger og deres fokus på såvel litterær som social *decorum* havde senantikkenes kommende taler en håndbog i god tone ved henvendelser til den kejserlige romerske administration og ved de offentlige og private festligheder, retorikken i senantikken i det store og hele var begrænset til at markere. Med anknytningen af hver enkelt taletype til bestemte lejligheder repræsenterer Menander Rhetors lærebøger en indskrænkning i definitionen af epideiktikken fra tematisk rose- eller dadletale til funktionel *lejlighedstale*. Her har vi med andre ord en historisk basis for gengivelsen af betegnelsen 'epideiktisk retorik' med termerne 'lejlighedstale' og 'lejlighedsretorik', for om Menander Rhetors genreforskrifter kan disse termer bruges med rette. Samtidig finder vi i senantikken lærebøger som Theons og Hermogenes' fra 2., Aphthonios' fra 4. og Nikolaos' fra 5. årh. e.Kr., der indeholder anvisninger for retoriske begynderøvelser, de såkaldte *progymnasmata*, og forbereder den kommende taler i at

12 En generel introduktion til Menander Rhetor og hans værk findes i Russell og Wilson (1981) og i Pernot (1986) og (1993).

13 I forskrifterne for bryllupstalen anbefaler Menander Rhetor bl.a., at taleren genbruger citater fra de oldgræske digtere Sapfo, Homer og Hesiod, eftersom der er mange velegnede mytologiske godbidder at finde både hos poeterne og prosaforfatterne (402.15-20; engelsk oversættelse af passagen findes i Russell og Wilson (1981), s. 141).

udforme og fremføre opvisningstaler eller deklamationer. Epideiktikken spænder altså i senantikken fortsat over såvel egentlige lejlighedskompositioner som frie opvisningstaler.

## Den epideiktiske genre: renæssancen

Med vestens fornyede interesse for den klassiske litteratur og kultur fra og med det 14. århundrede fik også den senantikke retorik sin renæssance. Det græksprogede øst havde haft adgang til både de senantikke progymnasmata og til lærebøger som Menander Rhetors og havde imiteret dem i undervisning og litteratur fra senantikken og frem til Byzans' fald i 1453.<sup>14</sup> I det latinske vest kendte man til de senantikke græske progymnasmata, bl.a. i kraft af grammatikeren Priscians latinoversættelse fra det 5. årh. e.Kr. af Hermogenes' retoriske begynderøvelser. Til forskel herfra var de græske lærebøger om epideiktiske taletyper ikke kendt i den latinske middelalder; men den epideiktiske genreterminologi, som vi først har belæg for fra senantikken og finder i bl.a. Menander Rhetors lærebøger, kan spores i den latinske håndskrifttradition. Genreterminologien ligger således til grund for den kategorisering af den klassiske romerske forfatter Horats' digte og for de digttitler, som middelalderlige grammatikere har indføjet og som middelalderlige kopister har videregivet i en lang række af de bevarede Horats-håndskrifter. Hos tidlige italienske renæssanceencyklopædister som Niccolò Perotti og Ambrogio Calepino og lidt senere i det nordeuropæiske område, fx i nederländeren Johannes Despauterius' afhandling om retoriske figurer (1519), støder vi på kort omtale hhv. korte definitioner af enkelte af de epideiktiske genretyper.<sup>15</sup> I renæssancen fik de italienske humanister tillige adgang til fuldtekst-versioner af de senantikke epideiktiske retorikker takket være den ubrudte manuskripttradition i Byzans. Lærebøger som Menander Rhetors var blandt de mange græske tekster, der blev kendt i vesten i kraft af den stadig større udveksling i det 14. og 15. århundrede mellem byzantinske lærde og italienske græskinteresserede og den stadig større trafik af manuskripter fra øst til vest. Samlingen af *Rhetores Graeci*, to bind med græske retoriske tekster, der blev trykt i Venedig hos Aldus Manutius i 1508 og 1509, afspejler, hvordan renæssancehumanisterne overtog byzantinernes interesse for forfatterne fra den anden sofistikk. Foruden Aristoteles' klassiske *Retorik* og *Poetik* indeholder de to aldinere således bl.a. Menander Rhetors og Pseudo-Dionysios' epideiktiske lærebøger og Hermogenes' og Aphthonios' progymnasmata. Flere af værkerne forelå allerede da på tryk på latin. Det gælder fx Aphthonios' progymnasmata i Giovanni Maria Cattaneos oversættelse og Pseudo-Dionysios' forskrifter for bryllups- og fødselsdagstaler i Theodoros Gazas oversættelse. Et kapitel af Menander Rhetors lærebøger med forskrifter for gravtalen (*he monodía*) blev oversat så tidligt som før september 1423; men en komplet oversættelse af Menander Rhetors epideiktiske lærebøger ved venetianeren Natale Conti blev først trykt i 1558.<sup>16</sup>

Da havde lejlighedsdigtningen i teori og praksis imidlertid for længst bredt sig fra Byzans til Italien og videre ud i renæssancens Europa i kraft af netværket af rejsende og korresponderende renæssancehumanister, der sikrede udvekslingen af såvel klassiske manuskripter og bøger som humanisternes egne skriftlige værker.

14 Den byzantinske tradition er fremstillet i Hunger (1978).

15 Om Perottis tidlige kendskab til en enkelt af de senantikke lejlighedsgenrer, se Harsting (1997); om Despauterius' lærebog i dansk sammenhæng, se Harsting (1996).

16 Om receptionen og oversættelserne af Menander Rhetors afhandlinger i den italienske renæssance, se Harsting (1992b), (1997), (1999b), (2001b) og (2002).

## Melanchthon: Wittenberg og København

At denne strømning også var nået til universitetsmiljøet i det lutherske Wittenberg fremgår tydeligt af Philip Melanchthons latinske, græske og tyske digte. I dette materiale, der for størstedelens vedkommende blev udgivet i Melanchthons egen levetid (1497-1560), finder vi en stor gruppe lejlighedsdigte, hvoraf en del bærer græske genretitler, fx *epitáfia* og *epikédia* (to typer begravelsesdigte), *epithalámia* (bryllupsdigte) og *propemptiká* (afskedsdigte).<sup>17</sup> I forlængelse af Melanchthons undervisning i Wittenberg nåede disse typer af lejlighedsdigte, der form- og indholdsmæssigt følger traditionen fra den senantikke epideiktiske retorik, også til Danmark i anden halvdel af det 16. århundrede. Forudsætningen for denne formidling af lejlighedsdigtningens teori og praksis til den danske latindigtning var Melanchthons gennemgribende indflydelse på uddannelsen af de danske studerende i og uden for Danmark.

På grund af Melanchthons status som Luthers højre hånd forsøgte Christian III, da den danske kirke og det danske skolevæsen skulle reorganiseres efter reformationen, forgæves at overtale Melanchthon til selv at komme til Danmark og bidrage til genopbygningen af det danske universitet efter de principper, han havde lagt til grund for universitetet i Wittenberg og for andre lutherske universiteter og højskoler i Tyskland. I stedet udsendtes teologen Johannes Bugenhagen, der var Luthers og Melanchthons kollega ved det lutherske centrum i Wittenberg. Københavns Universitet blev genoprettet i 1537, og i 1539 blev dets fundats og ordinans vedtaget på herredagen i Odense. Både den midlertidige forelæsningsplan fra 1537 og 1539-forelæsningsplanen dokumenterer Melanchthons altoverskyggende indflydelse på universitetsundervisningen. I forelæsningsplanen anbefales Melanchthons lærebog til undervisningen i grammatik; det samme gælder hans lærebog i dialektik, der beskrives som "mere overskuelig og mere velegnet" end andre lærebøger,<sup>18</sup> og i det tredje af de fag, der tilsammen udgør *trivium*, nemlig retorikken, foreslås som grundbog klassikeren *Ad Herennium* "eller snarere Philips bog om retorikkens elementer, *Elementa rhetorices*, der er bedre egnet til forholdene nu om dage".<sup>19</sup> Forelæsningsplanen rummer også andre af renæssancens og reformationens skrifter og lærebøger, men følger i et og alt Melanchthons ideer, og de enkelte anbefalede værker forelå i mange tilfælde i udgaver, der var autoriserede med et forord af Melanchthon.

En studierejse indgik som et fast element i uddannelsen for et stadig stigende antal af de danske studerende efter reformationen, og Wittenberg blev, som følge af Melanchthons autoritet, et foretrukket mål for mange af disse studierejser i det 16. århundrede. Vello Helk har påvist, at Rostock og Wittenberg var de universiteter, der havde flest danske indskrevne efter reformationen og frem til slutningen af det 16. århundrede.<sup>20</sup> I Wittenberg, hvor Melanchthon havde sit virke fra 1518 til sin død i 1560, var der i tiåret før Melanchthons død, dvs. 1551-60, 71 danskere, og i det følgende tiår, 1561-1570, 81 danskere indskrevet på universitetet. Blandt dem, der studerede i Wittenberg i Melanchthons levetid, var den senere teologi-

17 CR 10, sp. 469-671, indeholder et genoptryk af Melanchthons digte i fire bøger. Blandt de mange digte og epigrammer bærer fx nr. 2 fra 1510 (sp. 469) genrebetegnelsen "Epiciedion"; nr. 9 fra 1520 (sp. 481) er betegnet "Propem[p]tikon" (titlen er her transskriberet fra græsk); nr. 31 fra 1524 (sp. 491) er et "Epitaphium"; og nr. 287 fra 1555 (sp. 627-628) er et "Epithalamion".

18 "(...) aut absolutior et commodior illa Philippo Melanchthonis", jf. *Fundatio et Ordinatio Universalis Scholae Hafniensis* [1539], s. 105 i Hans Grams udgave fra 1737.

19 "(...) aut potius Elementa Rhetorices a Philippo scripta, quæ his temporibus sunt accommodatiora", samme værk og udgave, s. 106.

20 Helk (1987) med en ualmindeligt nyttig og informativ "Matrikel over studerende i udlandet 1536-1660", s. 145-434.

professor Niels Hemmingsen, der opholdt sig i Wittenberg lige efter reformationen, og latindigterne Hans Frandsen og Hans Jørgensen Sadolin, der studerede i Wittenberg i 1550'erne. Men universitetet bevarede sit ry og sin tiltrækningskraft for de danske studerende også efter Melanchthons død; fx blev i 1566 et nok så berømt trekløver indskrevet i Wittenberg, bestående af Niels Hemmingsens søn, Hans Hemmingsen, dennes hovmester, den senere skolemand og biskop i Ribe, Peder Jensen Hegelund, og som den tredje den første fonetiker i moderne tid og Niels Hemmingsens efterfølger som teologiprofessor ved Københavns Universitet, Jacob Madsen Århus.<sup>21</sup>

## Melanchthons retorik

Dominansen af Melanchthons lærebøger i Københavns Universitets forelæsningsplan gør det oplagt at søge i hans retorikbøger efter dokumentation for formidlingen af de senantikke epideiktiske subgenrer og forskrifter og dermed efter en mulig imitationskilde for de danske studerendes lejlighedsdigte.

Som det fremgår af de tre retoriske lærebøger, der udkom i hhv. 1519 (*De rhetorica libri tres*), 1521 (*Institutiones rhetoricae*) og 1531 (*Elementorum rhetorices libri duo*), opfatter Melanchthon retorikken som dels en litterær teknik, dels et litteraturkritisk redskab til forståelse og udlægning, *judicium* eller eksegesis, som vi ville sige, af diverse tekster. Denne opfattelse af retorikken har Melanchthon til fælles med de senantikke retorikere. Som vi så, var to af aspekterne af litteraturiserings-processen netop retorikkens forvandling fra overtalelseskraft til på den ene side et teknisk, på den anden side et hermeneutisk redskab. For Melanchthon var den eksegetiske funktion den vigtigste: retorikken skulle, med hans ord, "ikke så meget fremme korrekt tale som en ordentlig forståelse af andres skrifter".<sup>22</sup> Til dette formål skulle retorikken samarbejde med dialektikken. Inspireret af nederländeren Rudolph Agricolas (1443/44-1485) humanistiske dialektik fremstiller Melanchthon dette fag som redskabet til at finde frem til og ikke mindst *analysere* en given sags argumenter i den rette rækkefølge, mens retorikken er den formulerende instans, der ifører denne nøgne erkendelse en passende sproglig dragt.<sup>23</sup> Denne dialektisk-retoriske metode søgte Melanchthon i sin første retorikbog at indordne i den klassiske retoriske systematik som en del af den epideiktiske, den fremvisende genre. Heri havde han et forbillede i sofisten Hermogenes fra 2. årh. e.Kr., der henregne de litteratur, undtagen specifik juridisk og politisk retorik, under epideiktikken.<sup>24</sup> I de to senere retorikbøger fra 1521 og 1531 udskiller Melanchthon imidlertid den dialektisk-retoriske metode fra epideiktikken og lægger den til grund for en ny og fjerde retorisk genre, *genus dialecticum*, som han omtaler den i 1521-retorikken, eller *genus didascalicum*, som den kaldes i *Elementa rhetorices* (Retorikkens grundlag) fra 1531. Den nyindførte genre er, som de græsk-

21 Alle beskrevet i diverse bind af *Dansk Biografisk Leksikon* (både førsteudgaven og den reviderede 3. udgave) og H. Ehrencron-Müllers *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*.

22 "Haec utilitas [dvs. ars rhetorica, PH] movit homines prudentes, ad excogitanda praecepta, ut in commune consulerent omnibus, et adolentes, non tam ad recte dicendum, quam ad prudenter intelligenda aliena scripta, praepararent", *Elementa rhetorices* 1531, jf. udgaven i CR 13, sp. 121.

23 I *De inventione dialectica*, der var en af Melanchthons store inspirationskilder, formulerede Agricola det nære slægtskab mellem retorikken som formuleringskraft og dialektikken som belæringskraft. – Meerhoff (1990) giver en generel fremstilling af Melanchthon som arvtager af Agricolas lære.

24 Se fx *Peri idéon*, 403-413 om den panegyriske tale, oversat i Patillon [1997]. Tak til Christian Kock, som gjorde mig opmærksom på denne franske oversættelse.



latinske betegnelser viser, beslægtet med både dialektik og pædagogik. Mens den epideiktiske genre, i Melanchthons senere retorik, er begrænset til formuleringen af ros og dadel af personer og ting, omfatter den dialektiske eller belærende genre alle former for undervisning og udlægning. Melanchthon understreger dog slægtskabet mellem de to genrer: såvel formuleringen af ros og dadel som den belærende fremstilling tjener et overordnet religiøst-moralsk formål. Som hermeneutisk redskab skulle retorikken, hos Melanchthon, i sidste ende tjene til forståelse af én bestemt, hellig skrift. Med introduktionen af den belærende genre havde Melanchthon således skabt en niche til homiletikken og formuleringen af dogmatikken inden for den retoriske systematik.

Referencerne til såvel den romerske som den græske retoriske teori er generelt sparsomme i Melanchthons lærebøger, og vor begrænsede viden om Melanchthons bogsamling gør det svært at rekonstruere hans baggrundsviden. Quintilian fremhæves særligt (ved navns nævnelse) i den første retorikbog, og Ciceros taler optræder hyppigt i Melanchthons eksempel materiale; Aristoteles' *Retorik* nævnes kun få gange, mens Georgios af Trapezunts retorik fra første halvdel af 1400-tallet – den første renæssanceretorik, der var baseret på græske kilder – flere gange er fremhævet som et af Melanchthons store forbilleder. Gregor af Nazians' mindetale fra 4. årh. e.Kr. over venen Basilius illustrerer i Melanchthons første retorikbog den personlige lovtale. Det er ikke et tilfældigt valgt eksempel, for i kirkefaderen Gregor havde Melanchthon (i god humanistisk tradition) en autoritet for foreningen af kristendommen med studiet af den klassiske hedenske retorik.

Den anden sofistiks 'litteraturisering' af retorikken og de tidlige kirkefædres omformning af den sofistiske retorik til en kristen retorik har sat sig generelle, overordnede spor i Melanchthons humanistisk inspirerede retorik. Det er dermed i lige så høj grad en senantikt præget som en klassisk retorik, Melanchthon har formidlet til sine mange læsere og efterfølgere, heriblandt danskerne Hans Poulsen Resens *Parva rhetorica* fra 1606 og Caspar Bartholins *Oratoria* fra 1622. Melanchthon interesserede sig i sine lærebøger særligt for den del af retorikken, der kunne omformes til et hermeneutisk redskab i lutheranismens tjeneste. Den øvrige del af retorikken fremlægger han i generelle træk. Det gælder også den epideiktiske teori. Blandt de få vidnesbyrd i retorikbøgerne om Melanchthons kendskab til de senantikke epideiktiske subgenrer er en forbigående omtale, men ikke en definition, i *Elementa rhetorices* fra 1531, af genrerne *epithalámium* og *epicédium*, bryllups- og begravelsesdigtet eller -talen. Men netop i gennemgangen af epideiktikken i den første retorikbog fra 1519, hvor Gregor af Nazians' tale over Basilius eksemplificerer den personlige lovtale, henviser Melanchthon de læsere, der er interesseret i andre eksempler, til at læse retorerne og frem for alle Georgios af Trapezunt. Selv vil Melanchthon imidlertid "stille sig tilfreds med at vise ungdommen en vej til denne færdighed, også selv om det er på et yderst elementært niveau (*rudissime*). For retorikken [som teoretisk fremstilling] adskiller sig fra undervisningen i praksis (*scholae*) derved, at den kun giver regler for de elementære ting".<sup>25</sup>

Dermed gør Melanchthon selv opmærksom på, at der er stor forskel på, hvad der hører til lærebogens fremstilling af retoriikkens begyndelsesgrunde og hvad der hører til undervisningen i praksis. Skal vi vurdere Melanchthons rolle i formidlingen af de epideiktiske subgenrer

25 "Si quis plures volet, rhetores consulat, e quibus nemo erit utilior Trapezuntio. Nos contenti sumus, etiam rudissime viam quandam artis adolescentibus monstrasse. Sic est enim rhetorica aliena a scholis, ut non liceat, nisi rudia praescribere", Melanchthon (U.å. [1519]), fol. d1v. Jeg har brugt KBs udgave uden trykkeår, jf. litteraturlisten.

til de danske studerende, må vi derfor også inddrage hans egen retorisk-poetiske praksis og de kilder, der belyser hans brug af lejlighedsdigtningen i undervisningen af de tilrejsende studerende i Wittenberg.

## Retorik og poesi

Beherskelsen af retorikken som en litterær teknik var naturligvis en forudsætning for senere at kunne anvende den som et hermeneutisk redskab. Derfor lægger Melanchthon i sine retorikbøger vægt på tilegnelsen af *eloquentia*, hvilket i denne sammenhæng oftere betyder 'udtryksfærdighed' end 'veltalenhed'. Udtryksfærdighed er – og her skinner Melanchthons klassiske forbillede par excellence, Quintilian, tydeligt igennem – afhængig af medfødte anlæg (*natura* eller *ingenium*) og anspores ved undervisning (*ars* eller *doctrina*) og øvelse (*exercitatio*), baseret på efterligning, *imitatio*, af gode klassiske forbilleder. Melanchthon er, som den senantikke forfatter Lukian, men uden Lukians satiriske afstandstagen, ganske klar over det utidssvarende i efterligningen af en forgangen litteratur; flere gange betoner han, med et let spring henover den latinske middelalder, at det latinske sprog for længst er dødt og kun kan læres ved studiet af bøger fra antikken. I det lange afsnit "Om efterligning" i 1531-retorikbogen fremhæves Cicero som det absolutte forbillede både for prosa og for poesien, for også i sin opfattelse af retorikkens nære slægtskab med poesien afspejler Melanchthons fremstilling den fortsatte 'litteraturisering' af retorikken. "Ligheden mellem disse beslægtede discipliner", skriver Melanchthon, "er så stor, at mange af de berømte passager hos Cicero og Livius, når vi læser dem rigtigt, med rette kan betegnes som digte".<sup>26</sup> Melanchthon finder det muligt at give almene forskrifter for de forskellige litterære genrer og betoner, at det man lærer hos digterne, kan man med stort held overføre på sin egen prosa, og prosaeksempler kan tilsvarende anvendes i kompositioner i bunden stil.

Den retoriske beskæftigelse med de klassiske sprog skulle i sidste ende sætte de studerende i stand til at udlægge Bibelen; men for at forstå det hellige budskab måtte man kunne læse den hellige skrift. Verseskrivning indgik traditionelt i grammatikundervisningen som en væsentlig del af indlæringen af de klassiske sprog og det latinske (og oldgræske) vokabular. I forlængelse heraf anså Melanchthon verseskrivningen for et første skridt i retning af de studerendes praktiske beherskelse af den langt sværere prosa. At digtning i mere end én forstand er grundlaget for talekunsten, er en vigtig pointe i Melanchthons lovtale over retorikken, *Encomium eloquentiae*, fra 1523.<sup>27</sup> Denne opfattelse finder vi også dokumenteret i et brev fra juni 1522 til digtervennen Eobanus Hessus, hvor Melanchthon skriver, at han "gang på gang i sine forelæsninger understreger, at poesien er grundlaget for veltalenhed og for så godt som al ægte dannelse". Og Melanchthon fortæller videre, at "jeg opfordrer hele tiden mine studerende til at skrive små vers og skriver endda ofte selv eksempler til efterligning, selv om jeg er en ringe digter".<sup>28</sup>

26 "Tanta est enim inter has cognatas artes similitudo, ut plerique illustriores loci Ciceronis ac Livii, si recte existimemus, poemata iure dici possint", *Elementa rhetorices* 1531, jf. udgaven i CR 13, sp. 504. Min oversættelse.

27 Genudgivet i CR 11, sp. 50-66. Jeg forbereder en dansk oversættelse af talen som en del af min igangværende undersøgelse af Melanchthons fremstilling af forholdet mellem retorik og poesi.

28 "(...) Equidem assiduo in scholis declamo hoc argumentum, alumnam eloquentiae Poëticen esse, et paene omnis sinceræ eruditionis. Certe quos privatim doceo, adhortor sedulo ad faciendos versiculos, neque id simpliciter, sed et praeludo nonnunquam, quamquam malus Poëta", jf. CR 1, sp. 573-574, *Epist.* nr. 214.

Som den praktisk orienterede pædagog, Melanchthon var, gav han – som et led i grammatik- og retorikundervisningen – sine studerende til opgave at skrive digte, der knyttede direkte an til dagliglivet i universitetsbyen Wittenberg. Oven i købet var de digte, der kom ud af skriveøvelserne, umiddelbart anvendelige uden for undervisningslokalet.

## Bryllupsdigtene

En gruppe bryllupsdigte af de danske latindigtere Hans Frandsen og Hans Jørgensen Sadolin er et eksempel på denne praksis. Desuden vidner de om, hvor stor betydning Melanchthons egne digte havde som forbilleder til imitation, altså som *exempla*, for de danske studerende, der opsøgte ham i Wittenberg.

Jeg har ovenfor omtalt Frandsen og Sadolin. De to studerede sammen med Hans Højne i Wittenberg i årene omkring 1551, hvor Melanchthon i en *Postille* og i skriftet *De conjugio* (Om ægteskabet) netop formulerede sine tanker om den lutherske dyd, *castitas*, både forstået som seksuel kyskhed og som moralsk ubesmittethed. Højne, Frandsen og Sadolins samling af bryllupsskrifter, *Epistola de conjugio cum epithalamiis* (Et skrift om ægteskabet samt bryllupsdigte) blev trykt i Wittenberg i 1553. Bogen er indledt med et digt af Melanchthon, inspireret, som mange af hans bryllupsdigte, af netop kyskhedstopikken, og danskernes bidrag følger den hermed udpegede autoritet. Det første vers i Hans Frandsens bryllupsdigt, "Casta Deus mens est, casta vult mente vocari" (Gud er det rene sind, og Han vil påkaldes med et rent sind), er et direkte citat af et vers fra et Melanchthon-digt, som forfatteren selv fandt så prægnant, at han brugte det i flere sammenhænge og – som det fremgår af *Postillen* fra 1551 – havde for vane at recitere det for sig selv.<sup>29</sup> Hans Frandsens bryllupsdigt gengiver fra ende til anden den af Melanchthon inspirerede og autoriserede topik og er afsluttet med endnu et citat fra et bryllupsdigt af Melanchthon.<sup>30</sup>

Frandsens og Sadolins bryllupsdigte er tydeligvis udsprunget direkte af universitetsundervisningen og dokumenterer, at Melanchthons danske studerende fulgte grundigt med i timerne og mærkede sig stoffet fra de forelæsninger, de hørte i Wittenberg. Endvidere er bryllupsdigtene et vidnesbyrd om poesens centrale rolle i Melanchthons undervisning. I *Postillen* fra 1551 kan vi således læse, at Melanchthon anså emnet kyskhed for særligt velegnet for de digte og deklamationer, hvormed de studerende skulle øve deres skrivefærdighed. Grundprincippet i Melanchthons pædagogik var, at den klassiske lærdom skulle fremme lutheransk fromhed: "studia abeunt in mores" (frit oversat: "lærdom gør dydig"), sådan som han – i forlængelse af de italienske renaissancehumanister, men i en ganske anden religiøs sammenhæng – formulerede det med et citat fra den romerske digter Ovid.<sup>31</sup> Tematiske digte som bryllupsdigte tjente netop dette formål: i denne genre kunne de studerende forene klassisk form med lutheransk indhold. Hermed gik den fordeling af ros og dadel, som er den epideiktiske genres funktion og kendetegn, i den lutherske sags tjeneste og blev tildelt en

29 "Saepe recito hunc versum: Casta Deus mens est, casta vult mente vocari", *Postilla Melanthoniana: Dominica II. post epiphania*, jf. udgaven i CR 24, sp. 281.

30 Jeg har udgivet, oversat og skrevet om Hans Frandsens bryllupsdigt og den "melanchthonisme", digtet vidner om, i Harsting (2000), s. 292-302.

31 "Adolescentes quando exercent se in scribendo, saepe argumenta poematum et declamationum sumere debent de materia Castitatis, quia Deus delectatur hac cogitatione, et studia abeunt in mores", *Postilla*, CR 24, sp. 278, jf. note 29 ovenfor. – Ovid, *Epistula Sapphus ad Phaonem*, vers 83, jf. også *Ars amatoria* 3.546.

religiøst-moraliserende funktion i de bryllupsdigte, der er udsprunget af Melanchthons undervisning og hans kristne humanisme.<sup>32</sup>

## Afskedsdigtene

De danske bryllupsdigte giver et tydeligt indtryk af Melanchthons betydning som lærer og af hans digtes status som imitationseksempler på linie med den klassiske poesi. Det er sandsynligt, at de studerende tilegnede sig viden om andre typer lejlighedsdigte ved en lignende imitation af Melanchthons praksis, formidlet gennem undervisningen i Wittenberg. I hvert fald er det sikkert, at den særlige variant af den senantikke epideiktiske subgenre, *genos propemptikón*, som vi finder i den danske latindigtning i anden halvdel af det 16. århundrede, har baggrund i universitetsmiljøet i Wittenberg.<sup>33</sup> I tematik og opbygning lægger disse afskedsdigte sig tæt op ad de senantikke genreforskrifter, vi kender fra Menander Rhetor.<sup>34</sup> Som i Menanders eksempel på en propemptisk tale er de danske *propemptiká* udvekslinger mellem studerende, der skilles efter en fælles studietid i udlandet. Det er digte, der tager udgangspunkt i fællesskabet om universitetslivet, sørger over den forestående afsked, ønsker den rejsende held og lykke og gudernes bistand på hjemrejsen og afslutningsvis beder den rejsende huske på dem, han forlader. De danske propemptiká fejrer ofte en studiekammerats erhvervelse af magistergraden og afviger i øvrigt fra de senantikke forskrifter ved i stedet for at referere til de fælles atletikoplevelser, der var karakteristiske for den græske uddannelse, at udbyde minderne om "den fælles tjeneste i Minervas hær", som studietiden ofte omtales i digtene. Renæssancens rejseaktivitet aktualiserede den senantikke genre, og de tidligste af de bevarede danske propemptiká er netop skrevet og trykt i Wittenberg, knudepunktet for danskernes længere studierejser i renæssancen.

Melanchthon skrev selv propemptiká. Det tidligste af dem, vi kender, er fra 1520, to år efter Melanchthons tiltrædelse af græskprofessoratet i Wittenberg.<sup>35</sup> Digtet er ganske kort; men i dets fire verselinier formår Melanchthon at indarbejde både omtale af sin vens rejsemål og af rejseruten, ønsker for en god rejse og bøn om at blive i vennens erindring. Det er sandsynligt, at den litterært vidende og praktisk orienterede Melanchthon har lagt grundlaget for de studerendes imitation af denne senantikke genre i sin undervisning. Her kunne han bruge den aktualiserede tematik og digtenes funktionelle værdi til at motivere sine elever til indlæring af såvel den senantikke genreform som det sproglige udtryk. At lærdommen også her havde en opdragende funktion fremgår af digtenes karakter af initiationsskrifter, hvori det betones, at forberedelsestiden på universitetet var forbi; nu forestod overgangen til en praktisk gerning i hjemlandet, ofte i kirkenes tjeneste.<sup>36</sup>

Det tidligste af de bevarede danske propemptiká er trykt i Wittenberg i 1564, fire år efter Melanchthons død. Det er dog langt fra udelukket, at danske studerende, også før 1560, har skrevet og fået trykt sådanne propemptiká, som siden er gået tabt. I hvert fald lever Melanchthons ånd videre i de danske afskedsdigte, sådan som det fremgår af Peder Hegelunds digt i

32 Om dansk nylatinsk bryllupsdigtning i 1500-tallet, se også Harsting (1992a), (1999a) og (2001a).

33 Om propemptikon-genrens historie og om brugen af genren i dansk 1500-tals-digtning, se Harsting (1995).

34 Menander Rhetor 395-399.10 om den propemptiske tale er oversat i Russell og Wilson (1981), s. 127-135.

35 Genudgivet i CR 10, sp. 481, digt nr. 9, jf. note 17 ovenfor.

36 Se også Harsting (1995), s. 216-217.

samlingen af hans, Jakob Madsen Århus' og Hans Hemmingsens afskedsdigte til studiekammeraten Johannes Wincke, der forlod Wittenberg med kandidateksamen i 1568 eller 1569. Her fortæller Peder Hegelund, at Melanchthons undervisning er noget, de husker og savner, og at hans lærde skrifter stadig holdes i ære i Wittenberg. Det samme gælder Melanchthons *digte*, som allerede, skriver Hegelund, er kendt viden om, og som verden – med Guds vilje – også skal lytte til fremover.<sup>37</sup> Hegelund udgav siden, som lektor ved domkapitlet i Ribe i 1583, en samling af Melanchthons digte til skolebrug og bidrog dermed selv til bevarelsen af dem for eftertiden og traditionen.<sup>38</sup>

### Klassisk lærdom og lutheransk fromhed

Jeg indledte denne artikel med at konstatere, at lejlighedsdigtningen udgør en væsentlig del af den bevarede latinlitteratur fra 1500-tallets Danmark, og at den kan siges at udfylde en konkret social funktion i renæssancesamfundet. I artiklen har jeg gjort rede for den danske lejlighedsdigtningens plads i en større retorisk og litteraturhistorisk sammenhæng. Tradition skabes ved imitation af eksempler og forskrifter, og jeg har udpeget Melanchthon som en central figur i formidlingen af den epideiktiske praksis til periodens danske lejlighedsdigtere. Som et resultat af Melanchthons indflydelse forenes i de danske efterreformatoriske lejlighedsdigte tradition med social funktion: såvel bryllupsdigte som afskedsdigte afspejler den skrivendes klassiske lærdom (*studium*) og fremmer samtidig den religiøse fromhed (*mores*) ved at udbrede den lutherske lære og bekræfte det lutherske samfund.

Men også i alleregentligste forstand havde lejlighedsdigtningen en opdragende funktion: de danske studerendes lejlighedsdigte, fx Hans Frandsens og Peder Hegelunds digte fra Wittenberg, er at betragte som retorisk funderede øvelser, der skulle forberede den studerende på vanskeligere opgaver. Den latinske lejlighedsdigtning, der tegner så stor en del af billedet af dansk litteratur fra det 16. århundrede, kan således betragtes som en sidegevinst og et ekstra afkast af Melanchthons undervisning af de danske studerende i den sprogbeherskelse og den retorik, der skulle sætte dem i stand til at læse og udlægge Bibelen.

37 Madsen Århus, Hegelund og Hemmingsen [1568/69?]. Jeg har paraphraseret vers 9-14 i Hegelunds digt.

38 Hegelund (1583).

#### Om forfatteren:

Pernille Harsting er ph.d. og leder af *Nordisk Netværk for Retorikkens Historie*, som hun tog initiativ til i 1999. Hun forsker i retorikkens historie fra antikken til barokken og har bl.a. skrevet om Quintilians retorik, om den epideiktiske teori og tradition, og om italiensk og nordeuropæisk renæssancedigtning.

## Litteratur

- Aristoteles (1983): *Retorikken*. Oversat med introduktion af Thure Hastrup, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Barner, Wilfried (1970): *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen: Niemeyer.
- Burgess, Theodore C. (1902): "Epideictic Literature", *Studies in Classical Philology* 3, s. 89-263.
- CR = *Corpus Reformatorum. Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia*, 28 bd., udg. af C. G. Bretschneider m.fl., Halle/Braunschweig: Schwetschke, 1843-69; genoptrykt i New York og London: Johnson Reprint Corporation, 1963.
- Curtius, Ernst Robert (1948): *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern: Francke Verlag.
- Fumaroli, Marc (1980): *L'âge de l'éloquence: rhétorique et "res litteraria" de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Genève: Droz.
- Gertz, M. Cl. (overs.) (1897-98): *Thukydides' Historie, oversat og oplyst ved Anmærkninger*, bd. 1, København: Karl Schönberg.
- Harsting, Pernille (1992a): "Epitalami latini della riforma in Danimarca (1536-1590): Imitazione classica e rappresentazione luterana", *Res publica litterarum* 15 (Kansas) og *Studi Umanistici Piceni* 12 (Sassoferrato), s. 97-106.
- (1992b): "The Golden Method of Menander Rhetor. The Translations and the Reception of the *Peri epideiktikôn* in the Italian Renaissance", *Analecta Romana Instituti Danici* 20, Rom: L'Erma di Bretschneider, s. 139-157.
- (1995): "Latin Valedictory Poems in the 16th Century. Tradition and Topicality of a Classical Genre", i Minna Skafte Jensen (red.), *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, Odense: Odense Universitetsforlag, s. 203-218.
- (1996): "Peder Palladius' forord til *Grammatica Latina in Usum Danicae Iuventutis Uniformitatis Causa* (1552)", i M. E. Christensen m.fl. (red.), *Hvad tales her om. Festskrift til Johnny Christensen*, København: Museum Tusulanums Forlag, s. 367-373.
- (1997): "Two Renaissance Translations of Menander Rhetor on the Monody. Edited with a Note on the Introduction of the Genre in the Latin West", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 67, København: Københavns Universitet, s. 13-32.
- (1999a): "'Should One Marry?' On the Use of a Classical Rhetorical Theme in Early Lutheran Wedding Poetry", *Classica et Mediaevalia* 50 (Århus), s. 273-286.
- (1999b): "More Evidence of the Earliest Translation of Menander Rhetor on the Monody", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 70, København: Københavns Universitet, s. 3-12.
- (2000): "From Melanchthonism to Mannerism: The Development of the Neo-Latin Wedding Poem in 16th Century Denmark", i Thomas Haye (red.), *Humanismus im Norden. Frühneuzeitliche Rezeption antiker Kultur und Literatur an Nord- und Ostsee (= Chloe* 32), Amsterdam: Rodopi, s. 289-318.
- (2001a): "Jacobus Jacobaeus Volfius: *Carmen in nuptias Jacobi VI Regis Scotiae et Annae* (1589), Edited with a Study of the Autograph Sources", *Humanistica Lovaniensia* 50 (Leuven), s. 329-349.
- (2001b): "More Evidence of Menander Rhetor on the Wedding Speech: Angelo Poliziano's Transcription in the Statius Commentary (1480-81). Re-edited with a Discussion of the Manuscript Sources and Earlier Editions", *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 72, København: Københavns Universitet, s. 11-34.
- (2002): "The Discovery of Late-Classical Epideictic Theory in the Italian Renaissance", i P. Harsting og Stefan Ekman (red.), *Ten Nordic Studies in the History of Rhetoric*, Nordic Studies in the History of Rhetoric, bd. 1, København: Nordisk Netværk for Retorikkens Historie, s. 39-53.
- Hegelund, Peder (udg.) (1583): *Epigrammata Philippi Melanthonis selectiora*, Frankfurt am Main: Johannes Feyerabend.
- Helk, Vello (1987): *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Hunger, Herbert (1978): *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Byzantinisches Handbuch 5:1-2, München: Beck.
- Højne, Hans, Hans Frandsen og Hans Jørgensen Sadolin (1553): *Epistola de conjugio cum epithalamiis*, Wittenberg: Hans Krafft.
- Kennedy, George A. (1980): *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

- Lesky, Albin (1957-58): *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern: Francke Verlag.
- Madsen Århus, Jacob, Peder Hegelund og Hans Hemmingsen [1568/69?]: [*Carmina ad Johannem Canutium Wincke*], [Wittenberg: ?].
- Meerhoff, Kees (1990): "Mélanchthon lecteur d'Agricola: Rhétorique et analyse textuelle", *Renaissance Humanisme Reforme* 30, s. 5-17.
- Melanchthon, Philip (U.å. [ed.princ. 1519]): *De rhetorica libri tres*, Köln: Hero Alopecius.
- Patillon, Michel (overs.) [1997]: *Hermogène. L'art rhétorique*, Paris: L'âge d'homme.
- Pernot, Laurent (1986): "Les topoi de l'éloge chez Ménandros le Rhéteur", *REG* 99, s. 33-53.
- Pernot, Laurent (1993): *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*, 2 bd., Paris: Institut d'Etudes Augustiniennes.
- Rhetores Graeci* (1508-09), bd. 1: *Aphthonii Sophistae Progymnasmata etc.*, Venedig: Aldus Manutius, 1508; bd. 2: *In Aphthonii Progymnasmata etc.*, Venedig: Aldus Manutius, 1509.
- Russell, D. A. og N. G. Wilson (udg.) (1981): *Menander Rhetor, Edited with Translation and Commentary*, Oxford: Clarendon Press.
- Segebrecht, Wulf (1977): *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.